

Unia Europejska i Indie w najbliższej dekadzie: wzmocnienie strategicznego partnerstwa

Bonikowska, Małgorzata

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Bonikowska, M. (2020). Unia Europejska i Indie w najbliższej dekadzie: wzmocnienie strategicznego partnerstwa. *Studia Europejskie - Studies in European Affairs*, 24(1), 27-44. <https://doi.org/10.33067/SE.1.2020.2>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Unia Europejska i Indie w najbliższej dekadzie: wzmocnienie strategicznego partnerstwa

The European Union and India in the Next Decade: Enhancing the Strategic Partnership

Abstract

European Union and Indian Union signed the cooperation agreement in 1994 and a strategic partnership 10 years later. Europe was feeling safe and secure, which was well-described in 2003 in the European Security Strategy, so the approach to the relations with India stressed their economic aspects. In 2007, both sides have started negotiations of the Free Trade Agreement. They still have not concluded but in the meantime the world has changed dramatically. In the current international “disorder” both India and Europe are looking for new partners and vectors of influence, defending multilateralism and democratic values. The paper analyses 5 factors which severely influence these relations. They can bring both sides closer and make the strategic partnership stronger:

- Rise of China as a global power,
- Increase of American-Chinese competition and rivalry,
- Russia’s coming back to the international game of power,
- Rise of India as a regional power and global player, the world largest democracy and a counterbalance to China,
- Brexit and internal dynamics in the EU.

The text is based, among others, on research and discussions taken under umbrella of the India–EU Think Tank Twinning Initiative – the project implemented by 10 best European and Indian think tanks.

Słowa kluczowe: Unia Europejska, Indie, partnerstwo strategiczne, Indo-Pacyfik, Eurazja

Key words: European Union, India, Strategic Partnership, Indo-Pacific, Eurasia

---

* **Małgorzata Bonikowska** – Centrum Stosunków Międzynarodowych, e-mail: bonikowska@csm.org.pl, ORCID: 0000-0003-2246-5899.

Wprowadzenie

Unia Europejska i Indie podpisały umowę o współpracy jeszcze w 1994 r.¹, a 10 lat później strategiczne partnerstwo². W Europie panowało wtedy przekonanie, że NATO można w zasadzie rozwiązać, a Stary Kontynent nigdy jeszcze nie był tak bezpieczny. Dano temu wyraz w strategii pisanej przez zespół Javiera Solany – pierwszego Wysokiego Przedstawiciela UE ds. polityki zagranicznej i bezpieczeństwa³. W relacjach UE–Indie stawiano na wymiar ekonomiczny i w 2007 r. rozpoczęto negocjacje umowy o wolnym handlu.

Zmiany w międzynarodowym układzie sił oraz objęcie urzędu prezydenta USA przez Donalda Trumpa w styczniu 2017 r. istotnie wpłynęły na podejście Delhi i Brukseli do wzajemnej współpracy. W międzynarodowym „nieładzie” zarówno Unia Europejska, jak i Indie przewartościowują obecnie swoją pozycję i szukają nowych wektorów wpływu⁴. Zwłaszcza, że wielka gra, która toczy się obecnie między światowymi potęgami, poważnie zachwiała multilateralizmem, który obie strony pragną wzmacniać.

13 marca br. w Brukseli miał się odbyć szczyt Unia Europejska–Indie, pierwszy od 2017 r. (szczyty UE–Chiny odbywają się regularnie). Odwołano go jednak z powodu epidemii koronawirusa⁵. Nowa data ma zostać ogłoszona wkrótce, po konsultacjach. W niniejszym artykule stawiam hipotezę, że relacje Unia Europejska–Indie będą w najbliższych latach pod wpływem pięciu dominujących zmiennych:

1. Rosnąca potęga Chin w regionie i globalnie;
2. Narastająca rywalizacja amerykańsko-chińska;
3. Powrót Rosji do globalnej gry;
4. Rosnąca potęga regionalna i globalna Indii;
5. Brexit i sytuacja wewnętrzna UE-27.

Celem tekstu jest pokazanie, w jaki sposób powyższe czynniki kształtują myślenie o relacjach europejsko-indyjskich w Delhi i Brukseli, i jak

---

¹ EU–India Cooperation Agreement, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:21994A0827\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:21994A0827(01)) (dostęp 29.01.2020).

² Communication from the commission to the council, the european parliament and the european economic and social committee An EU–India Strategic Partnership, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52004DC0430&from=FR> (dostęp 29.01.2020).

³ Europejska Strategia Bezpieczeństwa, Bruksela, grudzień 2003, <https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/publications/european-security-strategy-secure-europe-better-world/> (dostęp 29.01.2020).

⁴ Więcej o indyjskim spojrzeniu na ten proces w: S. Tharoor, S. Saran, *The new world disorder and the Indian imperative*, Aleph Book Company, New Delhi, styczeń 2020 r.

⁵ www.thehindustantimes.com (dostęp 6.03.2020).

obie strony widzą swoje pozycje w stosunkach międzynarodowych. W zakończeniu artykułu wskażę, w jaki sposób można próbować wzmacniać strategiczne partnerstwo UE–Indie i jakie są perspektywy wypełnienia go konkretnymi działaniami.

Kolejną hipotezą jest, że najważniejszym polem współpracy będą nowe technologie – zwłaszcza cyberbezpieczeństwo i analiza danych, wliczając w to użycie sztucznej inteligencji. W warstwie politycznej obie strony są zainteresowane utrzymaniem multilateralizmu i budowaniem swojej pozycji jako *swing state* w relacjach z dwoma głównymi hegemonami: USA i Chinami. Opłaca się im także wspierać koncepcję Indo-Pacyfiku.

W niniejszym opracowaniu wykorzystuję m.in. wnioski z dyskusji prowadzonych w zespołach badawczych w ramach projektu współpracy europejskich i indyjskich think-tanków⁶.

Rosnąca potęga Chin

Niepostrzeżenie dla Zachodu Chiny wkroczyły w XXI w. jako pierwszoplanowa potęga, rzucająca wyzwanie amerykańskiej hegemonii trwającej od zakończenia zimnej wojny⁷. Rozwój gospodarczy napędzany przez globalizację i otwarcie się Państwa Środka na międzynarodowy handel zmienił biedny, zacofany komunistyczny kraj w „fabrykę świata”. Wprowadzenie „socjalizmu z chińskimi cechami” okazało się kluczem do wzrostu na dwucyfrowym poziomie i przeobrażenia Chin w potęgę gospodarczą, a w konsekwencji – w jednego z najważniejszych graczy globalnej polityki. Ku zdziwieniu Europy i Ameryki zamiast się liberalizować i demokratyzować, Państwo Środka wzmocniło władzę partii komunistycznej i wykorzystało wejście w międzynarodowy obieg gospodarczy, zwieńczony członkostwem w Światowej Organizacji Handlu (WTO) od 2001 r., dla odbudowania pierwszoplanowego znaczenia, jakie miało do końca XVIII w.

Radykalne przeobrażenia, które dokonywały się w Chinach, zaczęto dostrzegać podczas olimpiady w 2008 r., ale dopiero przejście władzy przez Xi Jinpinga i ogłoszenie inicjatywy Wielkiego Pasa i Szlaku (BRI) w 2013 r. otworzyły światu oczy na to, czym ten kraj chce być w XXI w. Nowy Jedwabny Szlak w połączeniu z ambitną strategią wewnętrzną pre-

---

⁶ EU–India Think Tank Twinning Initiative, projekt realizowany przez Europejską Służbę Działań Zewnętrznych oraz Przedstawicielstwo Komisji Europejskiej w Indiach od 2015 r. (dwie edycje) z udziałem najlepszych think tanków z obu stron, w tym Centrum Stosunków Międzynarodowych z Polski.

⁷ Więcej na temat ewolucji Chińskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w ostatnich czterech dekadach w: B. Góralczyk, *Wielki renesans. Chińska transformacja i jej konsekwencje*, Wydawnictwo Dialog, Warszawa 2019.

zydenta i jego najbliższego otoczenia (5. generacja przywódców) świadczą o otwarciu asertywnym pozycjonowaniu się Chin w globalnym świecie jako nowego centrum siły i wpływu, swego rodzaju globalnego Państwa Środka⁸.

Centralizacja władzy w jednym ręku, brutalne pozbycie się konkurentów pod pretekstem walki z korupcją, wprowadzenie zmiany w konstytucji umożliwiającej prezydentowi rządzenie do końca życia, asertywna polityka na Morzu Południowochińskim i nieszanowanie prawa morskiego, a jednocześnie zwiększona aktywność w Azji, Afryce i Europie budzą niepokój. Globalna ekspansja polityczno-gospodarczo-kulturowa Chin jest oparta na czterech elementach:

- duże inwestycje infrastrukturalne oraz pomoc finansowa dla innych państw w ramach inicjatywy Pasa i Szlaku (BRI), co zwiększa *connectivity* i wspiera handel, ale jednocześnie uzależnia – zwłaszcza jeśli biedniejsi biorcy nie są w stanie spłacić pożyczek,
- rozbudowa własnego internetu, aplikacji, systemów informatycznych i technologii, w tym 5G,
- tworzenie nowych instytucji, alternatywnych dla zachodnich, które określały funkcjonowanie międzynarodowego ładu,
- zwiększanie oddziaływania chińskiej *softpower* przez tworzenie Instytutów Konfucjusza oraz promowanie chińskiej kultury, historii i tradycji.

Chiny prowadzą politykę ekspansji bez wtrącania się w wewnętrzną sytuację polityczną innych krajów. To wielu azjatyckim i afrykańskim przywódcom bardzo odpowiada, a istotnie różni się od podejścia Unii Europejskiej, wymagającej reform i demokratyzowania się w zamian za wsparcie. Jednocześnie, w odpowiedzi na zaniepokojenie społeczności międzynarodowej ich rosnącą dominacją, ograniczają skalę inwestycji, łagodzą retorykę, podkreślają kulturowe więzi z krajami Azji etc.⁹

W ciągu ostatnich dwóch dekad Chiny stały się pierwszoplanowym partnerem handlowym dla Azji Centralnej, Południowej i Południowo-Wschodniej (ASEAN). Są także bardzo aktywne w Afryce. Jednocześnie jednak skala tej aktywności i odczuwane powoli uzależnienie zaczyna budzić niepokój tamtejszych elit. Największe obawy mają kraje pozostające z Państwem Środka w sporach terytorialnych: Japonia, Indie, Wietnam, a także pozostałe kraje leżące nad Morzem Południowochińskim.

---

⁸ Więcej o tym w: B. Góralczyk, A. Kumar, *China's Belt and Road Initiative (BRI): India's and EU's Perspectives*, Przedstawicielstwo Komisji Europejskiej w Indiach, Delhi 2019.

⁹ P. Kugiel, *Indo-Pacyfik jako główna arena rywalizacji amerykańsko-chińskiej*, „Biuletyn PISM”, 10 stycznia 2020, nr 2, s. 1.

Jest oczywiste, że Indie nie mogą patrzeć obojętnie na radykalny wzrost znaczenia swego najbliższego sąsiada i rywala o pozycję lidera w Azji. Oba kraje mają nieuregulowane granice i niepodpisany pokój po wojnie 1962 r., przegranej przez Indie. Pekin nie może przeboleć, że sąsiad daje schronienie przywódcy Tybetu dalajlamie, Delhi nieufnie patrzy na coraz bliższe relacje Chin z Pakistanem, a także na inwestycje w Mjanmie, co powoduje niebezpieczne okrażanie kraju od góry. Indie od Chin różnią się wszystkim – ustrojem (demokracja), sposobem sprawowania władzy (trójpodział i rządy prawa, *common law*), historią, kulturą i mentalnością. Są natomiast podobne, jeśli chodzi o populację i potencjał.

Unia Europejska również uważnie obserwuje działania Chin, zadając sobie coraz częściej pytanie o to, czy Azja będzie policentryczna, czy może chinocentryczna. Jednak percepcja zagrożeń wynikających z wzrostu potęgi Państwa Środka jest w Europie znacznie mniejsza niż w Indiach¹⁰. Zasadniczo UE jest przychylna zwiększaniu przez Chiny inwestycji w infrastrukturę transgraniczną, zwracając uwagę na konieczność trzymania się praw rynku, międzynarodowych norm środowiskowych i zasad finansowych¹¹. Brukseli trudno jest jednak prezentować jednolitą spójną strategię wobec Pekinu, bo państwa członkowskie mają zróżnicowane pozycje, które także ewoluują.

Na przykład Polska od podpisania z Chinami strategicznego partnerstwa w 2011 r. demonstrowała daleko idący entuzjazm co do gospodarczej współpracy, nadzieję na nowe inwestycje i możliwości biznesowe dla polskich firm. Dlatego m.in. zdecydowała się wejść jako członek założyciel do Azjatyckiego Banku Inwestycji Infrastrukturalnych (AIIB), stworzonego przez Chiny w 2015 r. W polskiej strategii wobec Azji Państwo Środka jest obecnie na pierwszym miejscu, daleko wyprzedzając Indie czy Japonię. Dopiero od niedawna to podejście się ochładza na skutek radykalnej modyfikacji stanowiska USA – najważniejszego punktu odniesienia dla obecnego rządu w Warszawie. Podobny zwrot następuje w Czechach, natomiast Węgry czy Grecja wciąż są zainteresowane chińskimi inwestycjami. Różnicę podejścia do Chin widać także między głównymi europejskimi graczami – podczas gdy Niemcy mają rosnące wątpliwości co do intencji Pekinu i ostrożniej podchodzą do chińskich planów, Francja wyraźnie stawia na Chiny jako alternatywę dla słabnących relacji z USA¹².

---

¹⁰ European Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, EU–China – A Strategic Outlook (JOIN/2019/5), 12 March 2019.

¹¹ Więcej: G. Sachdeva, K. Lisbonne de Vergeron, *European and Indian Perceptions of the Belt and Road Initiative*, Delhi 2019.

¹² B. Góralczyk, A. Kumar, *China's Belt and Road Initiative...*, op. cit.

Pomimo europejskiego wielogłosu rosnąca potęga Chin każe Unii Europejskiej patrzeć z większym zainteresowaniem na Indie jako jedyną poważną przeciwwagę. Obie strony nie są zainteresowane wytworzeniem się nowego bipolarnego podziału świata, ponieważ zmniejszyłoby to ich znaczenie i zmusiło do konieczności opowiedzenia się po jednej ze stron. Zarówno Indie, jak i Europa widzą siebie jako graczy globalnych w multilateralnym układzie sił. Obie strony mają potencjał do globalnego działania zarówno ze względu na oddziaływanie gospodarcze, jak i miękką i twardą siłę (w przypadku Unii Europejskiej ta ostatnia jest na razie w rękę niektórych państw członkowskich).

Rywalizacja amerykańsko-chińska

W ciągu ostatnich kilku lat termin „region Azji i Pacyfiku” został zastąpiony na Zachodzie wyrażeniem „Indo-Pacyfik”. Celem tej zmiany jest podkreślenie roli szlaków morskich i znaczenia państw leżących nad oboma oceanami – Indyjskim i Pacyfikiem – w budowaniu przeciwwagi dla Chin i ich strategii wzmacniania połączeń lądowych i kreowania przestrzeni Eurazji.

Od 2017 r. strategia Amerykanów jest jednoznaczna: Państwo Środka to „rywal”, który „chce zastąpić Stany Zjednoczone”, dlatego Indo-Pacyfik ma obecnie największe znaczenie dla przyszłości Ameryki jako „priorytetowy teatr działań”¹³. Za swoich tradycyjnych sojuszników USA uważają Japonię i Australię, a za potencjalnych – Indie i kraje ASEAN. Starają się umacniać swe partnerstwa strategiczne, blokować Chiny na Morzu Południowochińskim, organizują ćwiczenia wojskowe, zwiększają też pomoc gospodarczą w regionie. Jednak azjatyckie potęgi nie spieszą się do podjęcia antychińskiej retoryki Trumpa, bojąc się skutków rywalizacji amerykańsko-chińskiej dla regionu¹⁴. Tym bardziej że nie są pewne, na ile mogą liczyć na amerykańskie gwarancje ze strony administracji Trumpa.

UE i Indie uważnie obserwują chińskie inwestycje w regionie w związku z realizacją lądowej i morskiej infrastrukturalnej nitki Nowego Jedwabnego Szlaku. Indie są zaniepokojone, zwłaszcza okrążaniem ich od góry przez korytarze drogowe i kolejowe prowadzące do portów w Pakistanie i Mjanmie (w obu tych krajach nastąpiło wyraźne zwrócenie się ku Chinom). Ostatnia wizyta Xi Jinpinga w Mjanmie 17–18 stycznia 2020 r. zakończyła się podpisaniem 33 nowych kontraktów, co ma ogromne znaczenie dla państwa izolowanego przez Zachód ze względu na naruszanie praw człowieka Rohingjów¹⁵.

---

¹³ Narodowa Strategia Bezpieczeństwa (NSS), Waszyngton, grudzień 2017.

¹⁴ Szerzej o tym: P. Kugiel, op. cit.

¹⁵ „Indian Express”, 18.01.2020 r.

W 2020 r. w USA odbędą się wybory prezydenckie, co skłania Trumpana do zawieszenia ostrej antychińskiej retoryki na rzecz skupienia się na sprawach wewnętrznych. Tym można tłumaczyć podpisanie w styczniu br. „zawieszenia broni” w wojnie handlowej. Jednocześnie można się spodziewać, że bez względu na wynik wyborów prezydent USA będzie kontynuował linię „powstrzymywania” Chin na wszystkich frontach. To oznacza, że administracja amerykańska będzie wywierać nacisk na państwa NATO i UE, by opowiedziały się po ich stronie w tej rywalizacji.

Dla Unii Europejskiej, podobnie jak dla krajów Azji, konieczność wyboru między USA a Chinami byłaby niedobrym scenariuszem. UE skłania się ku pozycji, którą prezentują Indie – tworzenie odrębnego wektora siły (miękkiej i twardej) oraz wzmacnianie multilateralizmu, aby zapobiec ewentualności stworzenia bipolarnego układu sił. To zbliża obie strony. Unia Europejska, podobnie jak Indie i inne kraje Azji, a inaczej niż Stany Zjednoczone, jest zwolennikiem budowy międzynarodowego ładu opartego na prawie, bez wykluczania nikogo, nawet Chin. Widzi Indo-Pacyfik jako obszar „dialogu i współpracy, a nie rywalizacji”¹⁶.

Powrót Rosji do globalnej gry

Podczas zimnej wojny Europa Zachodnia pozostawała pod parasolem USA, Europa Wschodnia znajdowała się za żelazną kurtyną jako sojusznik ZSRR, natomiast Indie zachowały neutralność, z lekką skłonnością ku Związkowi Radzieckiemu¹⁷. W pierwszych dekadach niepodległości, uzyskanej od Brytyjczyków w 1947 r., Unia Indyjska przyjęła kurs sprzyjający socjalizmowi, nacjonalizując główne gałęzie gospodarki, likwidując kasty i organizując egalitarne świeckie społeczeństwo. Zbliżeniu z Moskwą sprzyjały bliskie relacje Pakistanu z USA. Po upadku ZSRR i realizacji programu nuklearnego Indie otwarły się na Zachód, powoli wyrastając na główną przeciwwagę dla rosnącej potęgi Chin. Nie spowodowało to jednak ochłodzenia relacji z Rosją. Swego rodzaju „intelektualna słabość” indyjskich elit politycznych do tego kraju, wzmocniona przez silne więzi gospodarcze i wojskowe (Indie wciąż korzystają z rosyjskich części zamiennych, technologii i uzbrojenia), zaowocowała podpisaniem „specjalnego i uprzywilejowanego strategicznego partnerstwa” między oboma państwami w 2010 r.¹⁸ W kwestiach politycznych Rosja wspiera Indie, np.

---

¹⁶ P. Kugiel, op. cit.

¹⁷ Szerzej o polityce zagranicznej Indii w: J. Zajączkowski, *Indie w stosunkach międzynarodowych*, SCHOLAR, Warszawa 2008.

¹⁸ Więcej o tym: G. Sachdeva, K. Lisbonne de Vergeron, *Improving EU–India understanding of Russia*, Delhi 2019.

popierając jej aspiracje do członkostwa w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Indie odważają się wykazywaniem daleko idącego zrozumienia dla poczynań Moskwy, np. w kwestii aneksji Krymu i działań na Ukrainie.

Indie postrzegają Rosję nie tylko jako największe terytorialnie państwo świata i ważnego gracza w Azji, ale także jako sprzymierzeńca w szukaniu balansu wobec Chin i USA oraz jedno z najważniejszych mocarstw globalnych, dysponujące surowcami (ropa, gaz), twardą siłą (broń nuklearna, armia) i możliwościami oddziaływania politycznego. Rosja rozbudowuje klasyczne systemy broni, uzyskując nowe typy i mutacje rakiet SARMAT, dysponuje także najskuteczniejszym w skali świata systemem antyrakietowo-przeciwlotniczym S-400 i S-500. Ma także okręty podwodne nowej generacji (BOREJ i JASIEŃ)¹⁹. Indie, podobnie jak Chiny, nadal kupują sporo broni (rakiety, samoloty) od Rosji, choć pracują także nad własnymi konstrukcjami.

Asertywna polityka Rosji na Kaukazie (wojna z Gruzją w 2008 r.) i na Ukrainie (zajęcie Krymu w 2014 r. i wojna w Donbasie) spowodowała zmianę postrzegania Rosji przez Zachód. Z partnera budzącego nadzieję na głębszą współpracę gospodarczą i polityczną w ramach G8 Moskwa stała się „kłopotem”, państwem prezentującym inne standardy polityki zagranicznej i łamiącym prawo międzynarodowe. Dlatego Unia Europejska zdecydowała się wprowadzić w 2015 r. sankcje, konsekwentnie przedłużane co pół roku do dziś. Wykluczono także Rosję z G8 i zastosowano presję międzynarodową, m.in. zawieszając czasowo jej członkostwo w Radzie Europy. Sojusz Północnoatlantycki ponownie określił Rosję jako swego głównego adwersarza, a Europejska Strategia Bezpieczeństwa zaczęła uwzględniać wektor wschodni jako realne zagrożenie.

W odpowiedzi Rosja podjęła działania obliczone na osłabianie Zachodu – głównie rozbudowując instrumenty oddziaływania w mediach społecznościowych, zwłaszcza akcje dezinformacyjne²⁰. W ciągu ostatniej dekady rosyjskie „fabryki trolli” ingerowały w najważniejsze europejskie głosowania: referendum o brexicie (czerwiec 2016), wybory prezydenckie we Francji (kwiecień–maj 2017), referendum w Katalonii (październik 2017). Wiadomo także, że wpłynęły na wybory prezydenckie w USA w 2016 r.

Wzrost globalnego znaczenia Rosji i sztywny kurs UE wobec Moskwy oddala Delhi od Brukseli. Jednocześnie jednak potencjalny sojusz Rosji i Chin oraz wspólne poparcie dla koncepcji Eurazji zamiast Indo-Pacyfiku

---

¹⁹ E. Januła, *Nowe technologie militarne wielkich mocarstw. Porównanie potencjałów militarnych USA, Rosji i Chin*, referat na uczelni Vistula, Warszawa, seminarium 28 stycznia 2020 r.

²⁰ Więcej o tym w: A. Legucka, *Walka z rosyjską dezinformacją w Unii Europejskiej*, PISM, Warszawa, sierpień 2019 r.

każe Indiom zachować ostrożność. Trwały sojusz chińsko-rosyjski zapewne nie jest możliwy ze względu na kolizyjny kurs obu państw na tle surowców i wpływów w Azji, ale już podkreślanie znaczenia BRICS i daleko idąca współpraca w ramach tego bloku są bardzo realne²¹. Rosja zrobi wszystko, aby nie dopuścić do zbliżenia Indii do Zachodu, ale również nie jest zainteresowana powstaniem nowego bilateralnego układu sił i rywalizacji chińsko-amerykańskiej. Będzie więc wspierać multilateralizm, jednak na swoich warunkach, apelując do przestrzegania prawa międzynarodowego (*international law*), na które ma wpływ, a nie zasad prawa (*rules of law*) – koncepcji utożsamianej z zachodnimi standardami²².

Rosnąca potęga Indii

Od uzyskania niepodległości i zjednoczenia Unia Indyjska była w zasadzie rządzona przez jedną partię – Indyjski Kongres Narodowy (z wyjątkiem krótkich przerw w latach 1977–1979 i 1998–1999). To jego działaczami byli najwybitniejsi przywódcy – Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, Sardal Patel czy Indira Gandhi. Wraz z przejęciem władzy przez Indyjską Partię Ludową (BJP) w maju 2014 r., na fali zmęczenia korupcją i brakiem reform, Indie rozpoczęły nowy rozdział swojej historii, wkraczając wyraźniej do międzynarodowej gry mocarstw oraz wzmacniając swoją twardą i miękką siłę²³.

Nowy premier Narendra Modi rozpoczął zmiany („Modi-fication”), stawiając na zwiększenie atrakcyjności inwestycyjnej (programy „Make in India”, „Invest in India”), zmniejszenie biurokracji²⁴ i ogólnokrajowe programy mobilizujące do działania („Smart Cities”,²⁵ „Czyste Indie” etc). Do największych sukcesów jego administracji należy zaliczyć: osiągnięcie pozycji 6. gospodarki świata w 2019 r. (wśród obietnic wyborczych BJP jest 3. miejsce w roku 2030, co także przewidują prognozy)²⁶, rozwój

---

²¹ Więcej o polityce Rosji w Azji w: S. Kozłowski, *Rosja: zwrot ku Azji*, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2019.

²² Minister Spraw Zagranicznych Rosji Siergiej Ławrow, wystąpienie podczas konferencji międzynarodowej Raisina Dialogue, Delhi, 15 stycznia 2020 r.

²³ O zwycięstwie wyborczym BJP więcej w: M. Bonikowska, *Indie: krajobraz po wyborach. Inspiracje dla Europy*, raport, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2014.

²⁴ Premier Modi zapowiadał wobec firm stosowanie *red carpet* (czerwony dywan, symbol szacunku) zamiast *red tape* (czerwona taśma – określenie oznaczające biurokrację).

²⁵ W ramach tego programu rząd Indii zaplanował budowę 100 nowych „inteligentnych miast” i modernizację 500 już istniejących. Ok. 75% PKB Indii pochodzi z ośrodków miejskich, a 700 mln Hindusów podlega urbanizacji.

²⁶ *The world in 2030*, bank HSBC, wrzesień 2018 r., <https://enterprise.press/wp-content/uploads/2018/10/HSBC-The-World-in-2030-Report.pdf> (dostęp 29.01.2020).

technologiczny (miliard telefonów komórkowych, 200 mln nowych rachunków bankowych), lepsze warunki dla biznesu (skok w rankingu „Doing Business” ze 132. miejsca w 2014 r. na 77. w 2018 r.), przyciągnięcie w ostatnich pięciu latach prawie 240 mld dol. inwestycji zagranicznych, reformę podatkową (wprowadzenie jednolitego podatku GST, który zastąpił dziesiątki opłat) i reformę prawa upadłościowego. Wśród największych porażek najbardziej doskwiera brak pracy dla milionów osób, utrzymująca się korupcja pomimo akcji denominacyjnej (wycofanie z obiegu banknotów, w których duża część indyjskiej elity trzymała gotówkę), wysoka inflacja oraz kilkukrotny wzrost cen artykułów spożywczych i benzyny (1 euro za litr), odczuwane przez najbiedniejszych.

Na korzyść Indii przemawia utrzymujący się wysoki wzrost gospodarczy (ok. 7% rocznie) i ogromna populacja, z największym odsetkiem osób poniżej 25. roku życia (połowa społeczeństwa). W 2020 r. Indie są już najludniejszym państwem na ziemi, zamieszkanym przez ponad 1,34 mld ludzi, a w roku 2030 ma ich być aż 1,5 mld²⁷. Do tej liczby dochodzi kilkudziesięciomilionowa diaspora za granicą, głównie w USA i innych krajach anglojęzycznych. Co siódmy informatyk na świecie to Hindus, choć jednocześnie część mieszkańców tego wieloetnicznego państwa pozostaje niepiśmienna (ok. 313 mln, czyli ok. 25% społeczeństwa)²⁸. W kraju utrzymują się ogromne dysproporcje majątkowe i nierówności społeczne.

Pomimo tak wielkiej populacji Indie – w przeciwieństwie do Chin – są państwem demokratycznym, bardzo pilnującym niezależności komisji wyborczych i niezawisłości sądów działających w systemie brytyjskiego *common law*. Unia Indyjska jest państwem federalnym, złożonym z 29 stanów i 7 okręgów autonomicznych i mniej więcej co trzy miesiące gdzieś odbywają się wybory. W kraju działa ponad 2 tys. partii – narodowych, regionalnych i lokalnych, a do ostatnich wyborów parlamentarnych, przeprowadzonych w maju 2019 r., przystąpiło ponad 8 tys. kandydatów. Czynne prawo wyborcze ma ponad 900 mln Hindusów, głosowało ponad 600 mln, co trwało pięć tygodni, a proces relacjonowało ponad 400 stacji telewizyjnych²⁹. Indyjska demokracja nie jest doskonała (kupowanie głosów, niska świadomość części niepiśmiennych wyborców), ale jest – i żaden polityk nie może być pewny zwycięstwa.

Skupienie władzy w ręku silnego przywódcy, jakim jest bez wątpienia Narendra Modi, zaowocowało zwiększeniem znaczenia Indii w regionie

---

²⁷ Organizacja Narodów Zjednoczonych, prognozy dot. światowej populacji, 2015 r.

²⁸ Statystyki UNESCO, także: T. Chandra, *Literacy in India: The Gender and Age Dimension*, „ORF Issue Brief”, październik 2019, No. 322, Observer Research Foundation.

²⁹ Statystyki podane przez ambasador Indii przy UE, spotkanie z think-tankami, Bruksela, maj 2019 r.

i w relacjach globalnych, a jednocześnie spowodowało wzrost napięcia między hinduistami i muzułmanami na tle radykalizmu narodowo-religijnego prezentowanego przez BJP. Zdecydowana postawa wobec terroryzmu (zero tolerancji) i siłowe rozwiązanie problemu Kaszmiru po ostatnich wyborach (zniesienie autonomii) są pozytywnie odbierane przez elektorat hinduistyczny, ale budzą obawy mniejszości.

Nacjonalistyczna retoryka rządu niepokoi także Zachód. Tym bardziej w połączeniu z dążeniem Delhi do budowania „strategicznej autonomii” w relacjach międzynarodowych w kierunku bycia *swing state*, czyli zmieniania sojuszy w zależności od interesów. Rząd BJP prowadzi aktywną politykę zagraniczną obliczoną z jednej strony na wzmocnienie związków z USA, UE i Japonią, z drugiej – na utrzymywanie tradycyjnie dobrych relacji z Rosją, ponadto odmawia uczestniczenia w inicjatywie Pasa i Szlaku, charakteryzuje ją też balansowanie wpływów Chin w rejonie Indo-Pacyfiku, w połączeniu z aktywną promocją kultury indyjskiej (m.in. wprowadzenie międzynarodowego Dnia Jogi) i starania o uzyskanie stałego członkostwa w Radzie Bezpieczeństwa ONZ.

Wyraźne wzmocnienie międzynarodowego wizerunku Indii za rządów Narendry Modiego każe Unii Europejskiej szukać wektorów głębszej współpracy z rządem BJP. Kierunek, w jakim pójdą Indie w najbliższych latach, jest kluczowy dla utrzymania wpływów Europy i Ameryki w Azji – ze względu na podzielenie przez Indie tych samych wartości. Warto podkreślić, że Indie uważają, iż Chiny powinny przestrzegać prawa międzynarodowego i respektować terytorialną suwerenność innych państw.

Brexit i sytuacja w UE

Wzrostowi międzynarodowego znaczenia Unii Indyjskiej towarzyszy zmniejszenie znaczenia Unii Europejskiej. Wynika to przede wszystkim z wewnętrznych problemów tego ugrupowania państw na skutek zmian w otoczeniu międzynarodowym oraz głębokich kryzysów – gospodarczego (w tym strefy euro) i migracyjnego³⁰. Dodatkowo negatywny wpływ na działania tej hybrydowej organizacji ma dystansowanie się USA i osłabienie relacji transatlantyckich, wojna informacyjna przeciw Zachodowi prowadzona przez Rosję, ekspansja gospodarcza i technologiczna Chin oraz niejasny kształt polityczny samej unii, będącej organizmem w ciągłej przebudowie³¹.

---

³⁰ O dylematach Unii Europejskiej więcej m.in. w: J. Zielonka, *Kontrrewolucja. Liberalna Europa w odwrocie*, PWN, Warszawa 2019, także: I. Krastev, *Co po Europie*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2019.

³¹ Więcej o wyzwaniach stojących przed UE w: M. Bonikowska, *Europa lat dwudziestych: co przed nami?*, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2020.

Indie postrzegają Unię Europejską jako projekt współpracy regionalnej, a nie jako jednolitego, spójnego partnera (nie jest państwem). Dlatego rząd w Delhi ma tendencję do prowadzenia działań bilateralnych z poszczególnymi państwami członkowskimi UE (zwłaszcza najważniejszymi dla Indii: Niemcy, Francja, Włochy, Holandia, Wielka Brytania) z pominięciem Brukseli. Warto zauważyć, że z perspektywy subkontynentu indyjskiego liczy się Zachodnia Europa, natomiast region Europy Środkowo-Wschodniej pozostaje politycznie niezauważany³². Jeśli chodzi o Polskę, można postawić tezę, że z wzajemnością³³.

Myśląc o Unii Europejskiej, Indie widzą przede wszystkim jej „miękką siłę” w postaci standardów, norm i regulacji oraz zestawu wartości, którym same hołdują (demokracja, rządy prawa, pluralizm polityczny, wolności obywatelskie, prawo do informacji etc.)³⁴. Nie dostrzegały natomiast do niedawna potencjału współpracy z UE w obszarze szeroko rozumianego bezpieczeństwa – stawiając w tym zakresie na relacje bilateralne, głównie z Wielką Brytanią oraz Francją jako mocarstwami nuklearnymi i członkami Rady Bezpieczeństwa ONZ, byłymi potęgami kolonialnymi posiadającymi wciąż swoje interesy w Azji.

Separowanie się USA od Europy, antyunijna retoryka Trumpa i sceptycyzm wobec NATO, które zaowocowały ogłoszeniem przez UE „strategicznej autonomii”, wprowadzeniem wzmocnionej współpracy w obszarze bezpieczeństwa (PESCO) oraz utworzeniem Europejskiego Funduszu Obrony, zwróciły uwagę Indii na ten wymiar strategicznego partnerstwa z UE³⁵. W kontekście rosnącej potęgi Chin, reprezentujących odmienne standardy i wartości, Europa może się stać ważniejszym sojusznikiem niż do tej pory. Indie jednak nie wypracowały nadal jasnej strategii wobec Unii Europejskiej jako całości w nowych czasach³⁶.

Unia Europejska stara się nadążyć za zmianami i w listopadzie 2018 r. ogłosiła nową strategię wobec Indii, nastawioną jednoznacznie na wzmocnienie zawartego już przecież prawie 15 lat temu strategicznego partnerstwa³⁷.

---

³² Sytuację może zmienić wizyta premiera Modiego w krajach Grupy Wyszehradzkiej, planowana na 2021 r.

³³ W exposé ministra spraw zagranicznych RP Jacka Czaputowicza Indiom poświęcono jedno zdanie (wzmianka o współpracy gospodarczej), 14 marca 2019 r.

³⁴ Unia Europejska wpisała te wartości do art. 2 Traktatu o UE: http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14803&Itemid=945 (dostęp 29.01.2020).

³⁵ M. Bonikowska, A. Kumar, *EU–India Security and Defence Cooperation in the Twenty First Century: Challenges and Prospects*, Delhi 2019.

³⁶ Więcej o tym w komentarzach S. Islam z serii *Frankly Speaking*, Friends of Europe, Bruksela 2019 r.

³⁷ Joint Communication of The European Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy. Elements for an EU strategy on India,

W obliczu komplikacji w negocjacjach FTA (wciąż jest kilka spornych rozdziałów) Europa sugeruje rewizję podejścia i skupienie się na innych wymiarach współpracy, podkreślając dwa priorytety:

- a) zrównoważona modernizacja (*sustainable modernisation*),
- b) wspólne odpowiedzi na wyzwania globalne i regionalne.

Unijna strategia zakłada łączenie sił na rzecz konsolidacji globalnego porządku opartego na zasadach (*rule-based*) i multilateralizmie, z ONZ, G20 i WTO w centrum. Podkreśla konieczność wypracowywania przez UE i Indie wspólnego podejścia (*shared approach*) na międzynarodowych forach do rozwiązywania globalnych wyzwań i odpowiadania na zagrożenia. Strategia wyróżnia następujące obszary wspólnego działania:³⁸

- pokój i bezpieczeństwo,
- wspólne wartości,
- wspieranie zrównoważonego wzrostu,
- wspólne podchodzenie do globalnych wyzwań, takich jak zmiany klimatu, ochrona środowiska, zarządzanie bogactwem oceanów, realizacja porozumienia paryskiego i celów zrównoważonego rozwoju ONZ,
- zawarcie umowy o wolnym handlu,
- wzmacnianie kontaktów międzyludzkich przez rozwój talentów i innowacji, tworzenie programów mobilności studentów i naukowców, wzajemne uznawanie dyplomów i kwalifikacji zawodowych,
- wspieranie multilateralizmu i globalnego zarządzania (*global economic governance*).

Ważnym elementem zbliżenia unijno-indyjskiego jest brexit. Długi i bolesny proces wychodzenia Wielkiej Brytanii z UE paradoksalnie korzystnie wpływa na postrzeganie spójności UE-27 (jednolite stanowisko negocjacyjne, uporządkowanie procesu), a jednocześnie skłania rząd w Delhi do spojrzenia na sprawy Starego Kontynentu przez pryzmat Brukseli, a nie Londynu. Indie mają nadzieję na zwiększenie wymiany gospodarczej z Wielką Brytanią i wzmocnienie wzajemnych relacji po brexicie w ramach Commonwealth i tradycyjnych historycznych więzi, jednocześnie jednak przywiązują dużą wagę do jednolitego rynku unijnego, który Zjednoczone Królestwo właśnie opuszcza. Można się więc

---

20 listopada 2018 r., https://eeas.europa.eu/delegations/japan/54057/joint-communication-elements-eu-strategy-india_en (dostęp 29.01.2020).

³⁸ W tym kontekście ważne są także konkluzje Rady Europejskiej na temat bezpieczeństwa w Azji, Bruksela, 28 maja 2018 r., <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/05/28/deepening-eu-security-cooperation-with-asian-partners-council-adopts-conclusions/> (dostęp 29.01.2020).

spodziewać zwiększenia inwestycji indyjskich na kontynencie jako alternatywy dla inwestowania na wyspach brytyjskich.

Podsumowanie

W zmienionym układzie sił i czasach „międzynarodowego nieporządku” Unia Europejska i Indie mają szansę na redefinicję strategicznego partnerstwa i wypełnienie go konkretnymi działaniami. Wzorem może być strategiczne partnerstwo Indie–Japonia. Wzmacnianiu relacji sprzyja nowa sytuacja międzynarodowa, a w szczególności wzrost znaczenia Chin, rosnąca rywalizacja amerykańsko-chińska, wzrost znaczenia Indii oraz brexit i wewnętrzne reformy w UE.

W związku z zastąpieniem przez USA relacji transatlantyckich koncentracją na Indo-Pacyfiku jako regionie kluczowym dla bezpieczeństwa i globalnej hegemonii USA Amerykanie będą zwiększać presję na swych sojuszników – w tym Unię Europejską i Indie, aby ograniczali współpracę technologiczną i gospodarczą z Chinami. To stawia Indie i UE w trudnej sytuacji i wpływa na wzajemne zbliżenie stanowisk.

Obie strony łączy przywiązanie do wspólnych wartości (demokracja, rządy prawa, pluralizm) oraz determinacja w bronienu multilateralizmu jako alternatywy dla perspektywy bipolarnego ładu w kontekście narastającej rywalizacji amerykańsko-chińskiej. Zarówno Indie, jak i UE nie mają ochoty opowiadać się po żadnej ze stron, woląc politykę *swing states*. Jednocześnie nie chcą, aby promowanie multilateralizmu było domeną Chin i Rosji.

Europę i Indie łączy także podejście do rewolucji technologicznej, nastawione na wprowadzanie najnowszych rozwiązań przy jednoczesnym minimalizowaniu ich negatywnych skutków dla państwa i społeczeństwa, zarówno w obszarze międzynarodowego bezpieczeństwa, jak i rynku pracy. Wydaje się, że najbardziej obiecującym obszarem realnej współpracy w ramach partnerstwa strategicznego są nowe technologie, ze szczególnym uwzględnieniem cyberbezpieczeństwa, wojen informacyjnych i rozwoju zastosowań sztucznej inteligencji.

Unia Europejska i Indie widzą nie tylko szanse, ale także zagrożenia związane z konsekwencjami piątej rewolucji przemysłowej. Dla demokratycznych państw oznacza ona większe otwarcie na zagrożenia cyfrowe i dezinformację, więc warto tworzyć platformy wymiany informacji wywiadowczej, współpracować w przeciwdziałaniu cyberataków, rozwijać sposoby ochrony danych osobowych oraz narzędzia zwalczania dezinformacji i *fake newsy*. W społeczeństwie rewolucja technologiczna rodzi nowe napięcia, ponieważ część ludzi nie odnajduje się w postindustrialnej rzeczywistości, w której znikają niektóre zawody, narasta przepaść między

pokoleniami i pogłębiają się nierówności oraz wykluczenia. Indie stawiają tezę, że zamiast wyrafinowanych wynalazków lepiej ograniczać nierówności i zwalczać biedę, wprowadzić powszechność opieki zdrowotnej i edukacji. Europa deklaruje, że może w tym pomóc. Obie strony podkreślają konieczność wzmacniania humanizmu, ludzkiego wymiaru tej rewolucji, i w tym kontekście rozstrzygania dylematów etycznych.

W wymiarze polityki międzynarodowej kluczem w relacjach Unia Europejska–Indie może się stać wzmacnianie koncepcji Indo-Pacyfiku jako alternatywy dla idei Eurazji promowanej przez Rosję czy inicjatywy Jednego Pasa i Szlaku promowanej przez Chiny. Podstawą pojęcia „Indo-Pacyfik” jest budowanie szeroko pojętych więzi (*connectivity*) między Zachodem a Wschodem przez nie tylko tworzenie korytarzy infrastrukturalnych, lądowych i wodnych, z naciskiem na współpracę na morzu, ale także wzmacnianie relacji międzyludzkich (współpraca akademicka i naukowa, wspólne projekty organizacji pozarządowych, działania biznesu i CSR) oraz budowanie wspólnych instytucji (rozwijanie organizacji regionalnych, wymiana doświadczeń administracji krajowej i samorządowej etc.).

Nastawiona bardziej na współpracę niż konfrontację Unia Europejska może odegrać stabilizującą rolę w Azji przez wspieranie Indii i państw ASEAN oraz wzbogacanie ich oferty o swój potencjał gospodarczy i polityczny. To może pomóc w tworzeniu alternatywy dla ekspansywnych i asertywnych działań Chin³⁹. Być może trudno będzie wygrać z Pekinem na liczbę projektów, należy więc postawić na ich jakość i dobór.

Ważnym wymiarem partnerstwa strategicznego UE–Indie mogą być wspólne działania w Afryce, ponieważ obie strony są zainteresowane poprawianiem sytuacji gospodarczo-społeczno-politycznej na tym kontynencie, a jednocześnie z niepokojem obserwują wzrost aktywności Chin w większości państw afrykańskich. Indyjsko-europejska współpraca może polegać na zwiększaniu wielostronnych relacji handlowych i dostępu do rynków⁴⁰, finansowaniu inwestycji infrastrukturalnych połączonych z tworzeniem nowych miejsc pracy dla lokalnych społeczności, przyciąganiu do Afryki prywatnego kapitału z Europy i Indii, rozwijaniu projektów edukacyjnych i zwiększających kompetencje zawodowe miejscowej ludności, działaniach w sektorze ochrony zdrowia i na rzecz zrównoważonej modernizacji kontynentu⁴¹.

---

³⁹ P. Kugiel, op. cit.

⁴⁰ Więcej o tym: M. Sharma, T. Mukherjee, G. Price, J. Wilkins, *East Africa, India and Europe: Norms to enhance Indian Ocean commerce*, Delhi 2019.

⁴¹ K. Zajączkowski, A. Kumar, *India–EU cooperation in Africa: challenges and prospects*, Przedstawicielstwo Komisji Europejskiej w Indiach, Delhi 2019.

Dodatkowym elementem relacji unijno-indyjskich może być Rosja i jej stosunek do Chin i Zachodu. Można sobie wyobrazić zainicjowanie trójstronnego dialogu UE–Indie–Rosja o przyszłości przestrzeni eurazjatyckiej, wraz z mechanizmami konsultacyjnymi w celu polepszenia zrozumienia swoich strategii i planów oraz tworzenia przestrzeni do współpracy, zamiast pogłębiania napięć⁴². A wszystko w szerszym kontekście – odsuwania Rosji od Chin, a zbliżania do Europy.

Perspektywa reaktywowania szczytów UE–Indie w tym roku to szansa na zbudowanie nowego wymiaru relacji UE–Indie. Powodzenie tej współpracy będzie zależało od otwarcia się obu stron na siebie i chęci zrozumienia wzajemnych pozycji, obciążonych kompleksowymi warunkowaniami wewnętrznymi. Warto zauważyć, że w regionie Indo-Pacyfiku występują obecnie naraz trzy formy gospodarki: preindustrialna, industrialna i postindustrialna, powodując zwiększenie napięć w społeczeństwach, które – tak jak Indie – nie przeszły zmian od feudalizmu do postmodernizmu.

Nie bez znaczenia dla stosunków europejsko-indyjskich będzie także dalszy los relacji UE–USA oraz utrzymanie (lub nie) spójności Zachodu w kontekście rosnącego znaczenia Wschodu i alternatywnych dla demokracji form rządzenia.

Bibliografia

- Bonikowska M., *Europa lat dwudziestych: co przed nami?*, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2020.
- Bonikowska M., *Indie: krajobraz po wyborach. Inspiracje dla Europy*, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2014.
- Bonikowska M., Kumar A., *EU–India Security and Defence Cooperation in the Twenty First Century: Challenges and Prospects*, Przedstawicielstwo Komisji Europejskiej w Indiach, Delhi 2019.
- Chandra T., *Literacy in India: The Gender and Age Dimension*, “ORF Issue Brief”, październik 2019, No. 322, Observer Research Foundation.
- Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee: An EU–India Strategic Partnership, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52004DC0430&from=FR>.
- EU–India Cooperation Agreement, Bruksela, 1994, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:21994A0827\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:21994A0827(01)) (dostęp 29.01.2020).

---

⁴² G. Sachdeva, Ch. Lisbonne de Vergeron, *EU–Russia...*, op. cit.

- European Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, EU-China – A Strategic Outlook (JOIN/2019/5), 12 marca 2019 r.
- Europejska Strategia Bezpieczeństwa, Bruksela, grudzień 2003 r., <https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/publications/european-security-strategy-secure-europe-better-world/> (dostęp 29.01.2020).
- Góralczyk B., Kumar A., *China's Belt and Road Initiative (BRI): India's and EU's Perspectives*, Przedstawicielstwo Komisji Europejskiej w Indiach, Delhi 2019.
- Góralczyk B., *Wielki renesans. Chińska transformacja i jej konsekwencje*, Wydawnictwo Dialog, Warszawa 2019.
- Islam S., Komentarze z serii *Frankly Speaking*, Friends of Europe, Bruksela 2019.
- Jacek Czaputowicz, exposé, Sejm RP, Warszawa, 14 marca 2019 r., <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/minister-jacek-czaputowicz-o-priorytetach-polskiej-dyplomacji-w-2019-roku> (dostęp 29.01.2020).
- Januła E., *Nowe technologie militarne wielkich mocarstw. Porównanie potencjałów militarnych USA, Rosji i Chin*, referat wygłoszony podczas seminarium na uczelni Vistula, Warszawa, 28 stycznia 2020 r.
- Joint Communication of The European Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy. Elements for an EU strategy on India, 20 listopada 2018 r., https://eeas.europa.eu/delegations/japan/54057/joint-communication-elements-eu-strategy-india_en (dostęp 29.01.2020).
- Konkluzje Rady Europejskiej na temat bezpieczeństwa w Azji, Bruksela, 28 maja 2018 r., <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/05/28/deepening-eu-security-cooperation-with-asian-partners-council-adopts-conclusions/> (dostęp 29.01.2020).
- Kozłowski S., *Rosja: zwrot ku Azji*, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2019.
- Krastev I., *Co po Europie*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2019.
- Kugiel P., *Indo-Pacyfik jako główna arena rywalizacji amerykańsko-chińskiej*, „Biuletyn PISM”, 10 stycznia 2020, nr 2.
- Legucka A., *Walka z rosyjską dezinformacją w Unii Europejskiej*, PISM, Warszawa, sierpień 2019 r.
- Narodowa Strategia Bezpieczeństwa (NSS), Waszyngton, grudzień 2017 r.
- Sachdeva G., de Vergeron K. Lisbonne, *European and Indian Perceptions of the Belt and Road Initiative*, Delhi 2019.
- Sharma M., Mukherjee T., Price G., Wilkins J., *East Africa, India and Europe: Norms to enhance Indian Ocean commerce*, Delhi 2019.

- Tharoor S., Saran S., *The new world disorder and the Indian imperative*, Aleph Book Company, New Delhi, styczeń 2020 r.
- Traktat o Unii Europejskiej, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14803&Itemid=945 (dostęp 29.01.2020).
- Zajączkowski J., *Indie w stosunkach międzynarodowych*, SCHOLAR, Warszawa 2008.
- Zajączkowski K., Kumar K., *India–EU cooperation in Africa: challenges and prospects*, Delhi 2019.
- Zielonka J., *Kontrrewolucja. Liberalna Europa w odzwrocie*, PWN, Warszawa 2019